

Др Зоран Чворовић*

Прегледни научни чланак
УДК: 34(470:497.11)"04/14"
DOI: 10.46793/GP.1002.037C

РЕЛАЦИЈА У ЧЛАНУ 181 ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА И У СРЕДЊОВЕКОВНИМ РУСКИМ ПРАВНИМ СПОМЕНИЦИМА¹

Рад примљен: 28. 11. 2019.
Рад исправљен: 03. 12. 2019.
Рад прихваћен за објављивање: 09. 12. 2019.

У раду аутор анализира члан 181 Душановог законика о искључивом праву владара да суди у оним предметима који су се због фактичке заплетности конкретног случаја или постојања правне празнине преносили из редовних судова на владарев суд. У првом делу рада аутор представља ставове појединих најзначајнијих коментатора Душановог законика, који се међусобно разликују у зависности од тога да ли установу из члана 181 Законика квалификују као релацију или апелацију. Ове тезе, као и садржај самог члана 181 Душановог законика, аутор осветљава из перспективе примене установе релације, као и сродних процесних услова, у првом реду супликације, у византијском праву и пракси царског суда у Византији. Пошто посредством релације владар присваја значајан део судске власти, пропис члана 181 Душановог законика се анализира поређењем са другим члановима Законика, који, с једне стране, шире, а с друге стране, сужавају могућности мешања владара у редовни ток судског поступка. О улози коју је владар имао у правосуђу према Душановом законнику може објективно да се суди тек када се прописи Душановог законика о релацији и супликације упореде са сличним прописима у другим словенским правима. Стога се у раду пореде одговарајући прописи Душановог законика са прописима о релацији и супликацији московског и литванско-руског права.

Кључне речи: релација, супликација, Душанов законик, руско право, византијско право.

* Ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, zcvorovic@jura.kg.ac.rs

¹ Рад је написан у оквиру пројекта Правног факултета Универзитета у Крагујевцу Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније.

І О ЗНАЧАЈУ ЧЛАНА 181 ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Прописи Душановог законика који омогућавају владару да интервенише у редовни ток судског поступка, када се доведу у везу са оним прописима Душановог законика који, насупрот томе, ограничавају улогу владара у судској власти, умногоме могу да помогну у расветљавању питања правне природе српске средњовековне државе XIV века.² У прописе који владару додељују нека од ексклузивних права у вршењу правосуђа спада и члан 181 Душановог законика, о чијем садржају не постоји јединствен став међу писцима који су коментарисали одредбе Законика. Размимоилажења у тумачењу овог прописа су таква да поједини аутори у члану 181 виде апелацију пред владарем, док други у истом члану проналазе право владара да суди у случајевима тзв. релације.

Правна природа установе из члана 181 Душановог законика и даље је спорна, између осталог, и зато што се овај пропис до сада није доводио у везу са сличним прописима у оним правним системима који су неспорно били блиски српском средњовековном праву, како због заједничког словенског обичајноправног порекла, тако и због заједничког угледања на византијско право.³ Такво је, пре свега, средњовековно право Московске Русије, због чега прописе Душановог законика о владаревим овлашћењима у правосуђу теба довести у везу са сличним прописима оба Судебника и Саборног уложенија од 1649. године. Као што се тачна представа о појединачној установи из члана 181 Душановог законика може стећи тек у оквирима компаративне анализе прописа који уређују сличне установе у сродном московском праву, тако и положај владара у судској власти у Душановој држави може објективно да се оцени само у упоредноправним оквирима. Пошто се последње питање тиче вишедеценијске научне расправе о томе колико је српска држава XIV века била блиска германско-романској државној форми сталешке монархије,⁴ члан 181 Душановог законика треба поредити са сличним прописима литванско-руског права. С једне стране, реч је о праву које улази у састав јединствене руске средњовековне правне баштине, док се, с друге стране, литванско-руско право развијало под другачијим иностраним утицајима него московско и српско средњовековно право и у оквиру државе са потпуно другачијом организацијом власти.⁵

² Н. Радојчић, *Судије и закон у средњовековној Србији и у Угарској*, Летопис Матице српске 305, св. 1-2, 1925, 63-68.

³ З. Чворовић, *Душанов законик у руском огледалу*, Београд, 2018, 43-44.

⁴ Н. Радојчић, *Судије и закон у средњовековној Србији и у Угарској*, 53-63.

⁵ З. Чворовић, *Начело законитости у праву Московске Русије XVI и XVII веку*, *Анали Правног факултета у Београду* LXVI, бр. 1/2018, 208.

II ЧЛАН 181 ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

А. Релација или апелација?

Први став члана 181 Душановог законика, који је од интереса за ово истраживање, у преводу Н. Радојчића на савремени српски језик гласи: „Заповед царска судијама: Ако се нађе велико дело, и не узмогну расудити ни решити, који било велики суд да буде, да иде од судија један с оном обојицом парничара пред цара.“⁶

Сам Радојчић је у овом члану видео пропис о „апелацији на цара.“⁷ Његово тумачење је преузео и писац најновијег коментара Душановог законика, Ђ. Бубало, који о садржају члана 181 вели: „Утврђује се право апелације тако што су се предмети који судије не могу да реше у редовном судском поступку износили пред цара, који истовремено наступа у својству другостепеног суда и највише судске инстанце.“⁸ Да се у овом случају не ради о апелацији, већ о установи релације (*relatio ad principem*), показао је у минуциозној правноисторијској анализи члана 181 Т. Тарановски.⁹ Његове закључке доцније је преузео и додатно образложио А. Соловјев.¹⁰ Према запажању Т. Тарановског кључна разлика између апелације и релације састоји се у томе што се код релације судски предмет на владаочев суд преносио на иницијативу самог суда, док се код апелације предмет спора преносио на иницијативу (жалбу) незадовољне странке.¹¹ Садржај првог става члана 181 Душановог законика не оставља ни најмање недоумице да се ради о релацији, јер се судски предмети преносе из редовног у владарев суд због тога што га судије „не узмогну расудити ни решити.“ У једном предмету судија је могао да упадне у несавладиве тешкоће из два разлога: због постојања правне празнине и због фактичке заплетености спора.¹² У „оба случаја један од судија има да се јави пред цара, а с њим и обе странке“ и онда, речју А. Соловјева, „цар, као врховни судија, има да пресуди парницу.“¹³

⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд, 1960, 137-138. Разлике у текст првог става члана 181 између појединих рукописа Душановог законика су минималне. *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, Београд, 2010, 115.

⁷ Н. Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, 74.

⁸ *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, 218.

⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд, 1996, 716-717.

¹⁰ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, Београд, 1980, 321-322; А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998, 511.

¹¹ Т. Тарановски, *op. cit.*, 718.

¹² Т. Тарановски, *op. cit.*, 717-718; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, 321-322.

¹³ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, 322.

Б. Византијски узор

Полазећи при тумачењу првог става члана 181 Душановог законика од разлике која постоји између апелационе надлежности владаревог суда од надлежности овог суда у случајевима релације, Т. Тарановски и А. Соловјев су, заправо, имали у виду делокруг рада царског суда у Византији (τὸ αὐτοκράτοριόν δικαστήριον). Наиме, у Византији је један судски предмет могао да пређе из надлежности редовног суда у надлежност царског суд по основу апелације (ἐκκλητος), супликације (δέησις) и релације (ἀναφορά). Узимајући у обзир оне одредбе Василика (VII, 1, 16, 17) које обавезују судију да пресуди по закону, а не по царевој противзаконитој наредби и у којима је Н. Радојчић пронашао узор-норме чланова 171 и 172 Душановог законика,¹⁴ Захарија и Скабаланович су заључили како је у византијском праву апелација пред царским судом по правилу законом била дозвољена, док су релација и супликација (право умољавања) у начелу биле забрањене.¹⁵ Ипак, у пракси се у Византији често догађало да царски суд поступа на основу релације или супликације.¹⁶ Речју Н. А. Скабалановича, „независно од тога што су у судским стварима релације биле законом забрањене, оне су се ипак често користиле, тако што су цареви издавали решења (λύσις), лично или преко лица која за то овласте.“¹⁷ Акте у форми λύσις византијски цар је издавао у вези са питањем које му је претходно поставио државни службеник или судија и које се увек тичало неког конкретног правног случаја.¹⁸

Мада је био мишљења да је цару Срба и Грка чланом 181 Душановог законика додељено исто право релације које је имао и цар Ромеја, Т. Тарановски није прихватио тезу Н. Радојчића да први став овог члана „није оригиналан,“ већ да је преписани „двадесетрећи чл. друге књиге шестог титула Василика.“¹⁹ Навдени пропис Василика се према Т. Тарановском „односи само на *ius interpretandi*, које су византијски цареви резервисали за врховну власт, остављајући редовном суду да на основу добивене одозго интерпретације сам донесе пресуду.“ Насупрот томе, „чл. 181. Душ. зак. прописује потпуну релацију и преноси на владоца и доношење конкретне пресуде.“²⁰

¹⁴ Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законику*, Глас СКА СХ, Београд, 1923, 137-138.

¹⁵ К. Е. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin, 1892, 356; Н. А. Скабаланович, *Византијскогe государство и Церков в XI в.*, Санкт-Петербург, 2010, 498.

¹⁶ К. Е. Zachariä von Lingenthal, *op. cit.*, 357; Н. А. Скабаланович, *op. cit.*, 498.

¹⁷ Н. А. Скабаланович, *op. cit.*, 498.

¹⁸ Византијские акты, *Православная Энциклопедия*, <http://www.pravenc.ru/text/158424.html>, датум посете: 20. 11. 2019.

¹⁹ Н. Радојчић, *Из доба цара Душана*, Летопис Матице српске 315, Прилози 2, 1928, 42.

²⁰ Т. Тарановски, *op. cit.*, 717.

Зоран Чворовић, Релација у члану 181 Душановог законика и у средњовековним руским правним споменицима (стр. 37-50)

Поглед на византијску праксу чини се да даје право Н. Радојчићу када тврди како „схватање Тарановскога не може се прихватити.“²¹ Судски случајеви забележени у познатом правном приручнику из XI века „Пира“ (Πείρα) показују да су се византијске судије често суочавале не само са класичним судијским проблемом тумачења правне норме, већ и са проблемом избора важећег прописа, пошто је истовремено постојало више прописа о истом питању, који су доношени у различитим временима, а неретко су били и противречног садржаја.²² У таквом гломазном и историјски вишеслојном правном систему, у коме до краја није била изведена идеја хијерархије правних акта, само је цар могао по основу релације да реши поједине компликоване судске случајеве. Поступајући истовремено у својству законодавца и врховног судије, цар би у мору прописа изабрао правну норму која је релевантна за решење неког конкретног судског предмета или би својом одлуком попунио правну празнину или би, пак, дао аутентично тумачење норме која је била нејасна редовном суду. У својој *Исагоги* патријарх Фотије наводи читав низ правила из Дигеста која говоре о томе да је у сумњивим случајевима византијски цар морао да пружи аутентично тумачење спорног прописа (D. 1. 3. 11, 12) и то тако што би конкретне прописе увек тумачио „у доброј намери“ и са „истанчаним осећајем за право“ (D. 1. 3. 23).²³ За владавине царева који су посебно волели да се баве суђењем, какав је био, примера ради, Константин Дука, царски суд којим је лично председавао владар био је затрпан предметима који су на основу релације или супликације пристизали из редовног суда.²⁴ С друге стране, пример цара Алексија I Комнина који је 1095. године укинуо право супликације, сматрајући га извором масовних злоупотреба,²⁵ потврђује

²¹ Н. Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 74.

²² Тако је, примера ради, у „Пирџ“ наведен занимљив случај дискусије међу судијама царског суда око избора прописа који је регулисао поступак доношења судске пресуде када дође до прегласавања између чланова судског већа. У Василикама су се налазила два противречна прописа која су регулисала ово процедурално питање. Старији пропис из Дигеста предвиђао је да ће садржај пресуде одговарати ставу већине чланова судског већа, док је млађи пропис из Јустинијанових Новела предвиђао да је сваки судија, када се размимоилазе њихови ставови, био дужан да своје гледиште изнесе у писменој форми. Иако је реч о на први поглед о контрадикторним одредбама, према тумачењу судије, чувеног правника и главног јунака „Пирџ“, Евстатија, млађи пропис није укинуо старији, већ су оба истовремено важила и у XI веку. Пресуда би одговарала ставу већине уколико се незадовољна страна не би жалила или уколико би апелациона инстанца потврдила став већине. Међутим, апелациони суд је могао својом пресудом да прихвати гледиште прегласане мањине судија већа првостепеног суда и тада се не би примењивао пропис који предност даје већини. Е. Э. Липшиц, *Законодательство и юриспруденция в Византии в IX-XI вв.*, Ленинград, 1981, 137, 170-171.

²³ И. П. Медведев, *Правовая культура Византийской империи*, https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya/Tserkvi/pravovaja-kultura-vizantijskoj-imperii/1_5, датум посете: 19. 11. 2019.

²⁴ Н. А. Скабаланович, *op. cit.*, 499.

²⁵ *Ibid.*, 498.

основаност тврдње Н. Радојчића, како „у Византији су биле судије расположене да што више парница скину себи с врата и упуте цару; цареви су се бранили од тог кукавичлука и никад не би могли допустити да се због сваке недоумице иде на двор.“²⁶

В. Озакоњење владарске праксе

Правилно резонује Т. Тарановски када тврди да је у средњовековној српској држави потреба за интервенцијом владара у суђење путем потпуне релације свакако била већа него у Византији, како због мањка правничког знања код српских судија, тако и због „примитивнијег карактера“ српског средњовековног права.²⁷ Лесновска повеља од 1349. године показује да је владар у средњовековној Србији одлучивао у случајевима релације и пре реформе судства која је 1354. године изведена према византијском образцу: *И о соудѣ што се не може расоудитъ прѣдъ епископомъ, да гредѣ у оквиру свеобухватне реформе судства по византијском образцу царство ми.*²⁸ Таква домаћа владарска пракса је приликом новелирања Душановог законика само била заогрнута у правно-техничко рухо реципираног византијског прописа.

Притом је у одредбама Душановог законика видљив исти парадоксалан однос према праву владара да путем релације и супликације преузима и решава предмете из надлежности редовних судова који је био својствен византијском законодавству и судској пракси. С једне стране, одредбом члана 72 Душановог законика допушта се право супликације свакоме „ко у невољи дође на двор царев,“ док члан 181 даје право цару да путем потпуне релације преузме и реши „велико дело,“ које „не узмогну расудити ни решити“ судије редовног суда.²⁹ С друге стране, из чланова 110 и 175 Душановог законика се види да сваки судија има своју тачно одређену месну надлежност („област“), па се, с тим у вези, чланом 175 забрањује парничарима да заобилазе месно надлежног судију и свој спор износе непосредно пред судију на „двору царевом.“³⁰ У забрани из члана 175 види се, како истиче А. Соловјев, „борба против старог схватања да свако изнесе своју парницу пред суд владаочев.“³¹

²⁶ Н. Радојчић, *Из доба цара Душана*, Летопис Матице српске 315, Прилози 2, 43.

²⁷ Т. Тарановски, *op. cit.*, 718.

²⁸ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, 322.

²⁹ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, 235-236, 321-322; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, 137-138; *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, 174.

³⁰ З. Мирковић, *Судије „царства ми“ Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана - Зборник радова са научног скупа поводом 650 година од проглашења Душановог законика, Београд, 2005, 22;

³¹ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. година*, 267, 318.

III РЕЛАЦИЈА У РУСКОМ ПРАВУ

А. Ванредна судска власт московског владара: „великие дела“ и „челобитие“

Чланом 2 Судебника од 1497. године обавезивале су се судије централног бојарског суда (тј. Бојарска дума у својству суда) да у оквиру своје надлежности поступају по тужбама свих лица независно од њиховог друштвеног статуса (*А каков жалобник к боярину приидет, и ему жалобников от себе не отсылати, а давати всемь жалобником управа в всемь, котормь пригоже*). Истовремено се у истом члану предивђа обавеза судија бојарског суда да судски предмет о коме из неког разлога не могу да одлуче пренесу московском великом кнезу (*А которого жалобника а непригоже управити, и то сказати великому князю*).³² Према тумачењу М. Ф. Владимирског-Буданова синтагма *непригоже управити* односи се на оне тужбене захтеве који „иницирају законодавно питање,“ па је зато о њима једино могао да одлучи московски велики кнез као законодавац.³³ Следствено, према Судебнику од 1497. године судски предмет се преносио путем потпуне релације на владарев суд у ситуацијама у којима редовни суд због постојања правне празнине није могао да одлучи о тужбеном захтеву. Иначе, члан 2 спада у малобројну групу прописа Судебника који нису преузети из ранијих партикуларних извора права из епохе удеоних кнежевина.³⁴ Стога су очигледни трагови византијског правног утицаја у пропису који дефинише суђење као јавно-правну обавезу бојара, а не више као њихову сталешку фискалну привилегију, као и у пропису о праву владара да суди у случајевима релације. Тај утицај је посебно био снажан током владавине доносиоца Судебника од 1497. године, великог московског кнеза Ивана III.³⁵

У члану 7 новог Судебника од 1550. године преузето је правило из претходног Судебника о праву владара да суди у случајевима релације: „а

³² *Российское законодательство X-XX веков*, т. 2., Отв. ред. А. Д. Горкий, Москва, 1984, 54-55; Р. Б. Казаков, Судебник 1497 года, Вопросы истории 2000/3, 142, <https://www.hse.ru/data/2012/06/17/1255487655/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%A0.%D0%91.%20%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201497%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0.pdf>, датум посете: 27. 11. 2019.

³³ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русскаго права, Выпуск второй*, Киев – С. Петербург, 1887, 83.

³⁴ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русскаго права*, Петроград – Киев, 1915, 215-216.

³⁵ Л. Тихомиров, *Монархистическая государственность*, Часть третья, Москва, 1905, 36-37; З. Чворовић, *Обим власти првих самодржавних владара код Срба и Руса*, Српска краљевства у средњем веку, Зборник радова са међународног научног скупа у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног), Краљево, 2017, 184 и даље; З. Чворовић, *Душанов законик у руском огледалу*, 54.

которому будет жалобнику, без государева ведома управы учинити не мочно, ино челобитье его сказати царю государю.“ Овај пропис је у новом Судебнику био праћен казном пада у цареву немилост (*быти от государя в опале*) оног судије који не поступи по поднетој тужби, нити тужиоца упути на владарев суд када због фактичке заплетности предмета спора не може сам да пресуди.³⁶ Да се пропис члана 7 Судебника од 1550. године искључиво односио на случајеве који су били фактички компликовани за судије нижих судова, показује члан 98 Судебника који се односи на случајеве у којима није могло да се пресуди због постојања правне празнине. Пошто је претходним чланом 97 нови Судебник проглашен за једини извор права у Московском царству, следећим чланом „се први пут у руском праву детаљно регулише поступак попуњавања правних празнина.“ Када се пред нижим управно-судским органом појави спорно питање које није могло да се реши на основу прописа Судебника од 1550. године (*А которые будут дела новые, а в сем Судебнике не написаны...*), такав предмет би се путем релације предавао на решење цару и Бојарској думи (*те дела с государева докладу и со всех боар приговору вершается*). Пресуда која је донета у том случају имала је карактер преседана, који је у стручној администрацији централних административно-судских управа (*приказ*) уобличаван у догматску форму партикуларних закона (*указ*). Ови *укази* су према наредби члана 98 дописивани уз основни текст Судебника од 1550. године (*и те дела в сем Судебнике приписывати*), па су тако настајале књиге указа појединих управа (*Указныя книги приказов*).³⁷

За разлику од претходног великокнежевског Судебника, према царском Судебнику о судском предмету који је пренет путем релације због постојања правне празнине није одлучивао сам владар, већ је он то чинио заједно са члановима Бојарске думе. Ова одредба представља, како истиче М. Ф. Владимирски-Буданов, јасан доказ да је према тексту Судебника од 1550. године редовни московски законодавац био бицефалног састава, јер су га чинили цар и Бојарска дума.³⁸ Притом је важно истаћи да се на основу такве структуре законодавног органа не може извући закључак о Московској држави као сталешкој монархији, пре свега због тога што се у Бојарску думу улазило не само на основу породичног порекла и друштвеног статуса (бојари и кнежеви), већ од XVI века и на основу службених титула које су додељивали владари (думни дворјани и думни дијаци).³⁹

³⁶ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*, 120.

³⁷ З. Чворовић, *Начело законитости у праву Московске Русије XVI и XVII века*, 203; М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, 219-220.

³⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права, Выпуск второй*, 178.

³⁹ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, 162; З. Чворовић, *Душанов законик у руском огледалу*, 52-57.

Зоран Чворовић, Релација у члану 181 Душановог законика и у средњовековним руским правним споменицима (стр. 37-50)

Да је владар у Московском царству био врховни извор правде и милости и истовремено врховни надзорник над радом управе и судства, показао је цар Иван IV Васиљевич када је по доношењу Судебника формирао канцеларију за пријем ванредних жалби (*челобитие*), као претечу посебног централног ресора – Управе за жалбе (*Челобитный приказ*).⁴⁰ На тај начин се свим поданицима Царства, независно од њиховог друштвеног статуса, давало право супликације владару, који је на основу монархијских прерогатива узимао у разматрање поједине предмете.⁴¹ Ради се о истом оном праву које је према члану 72 Душановог законика гарантовано свим поданицима цара Стефана Душана.⁴² Организација Управе за жалбе (*Челобитный приказ*) у Московском царству недвосмислено показује да је у Московском царству поступак остварења права на супликацију био уређен према византијском обрасцу, пошто је у Византији молбе (*δέησις*) упућене цару примала посебна управа, на челу са неком врстом државног секретара – *ὁ ἐπί τῶν δεήσεων*, која је радила у саставу царске канцеларије – протоаскирита.⁴³

Према сведочанству сачуваном у летопису, цар Иван IV Васиљевич је 1565. године издао указ којим је службеницима у појединим управама (*прикази*) наложено да суде и врше управу „по старини,“ а да у случајевима „болшихъ дѣлехъ“ предмет пренесу бојарима. Међутим, бојари нису сами доносили одлуку о предмету који је путем релације био преузет из надлежности судско-административне управе, већ су према летопису „великие дела“ износили пред владара и заједно са њим доносили одлуку о конкретном случају.⁴⁴ М. А. Таконов закључује, како је „одређење појма *велико дело* препуштено разумевању самих земских бојара, као и схватању судија у управама (*приказима*).“⁴⁵ Чини се да под појмом „велико дело,“ који опомиње на „велико дело“ из члана 181 Душановог законика, треба подвести све управне и судске предмете које административно-судски апарат појединих централних управа (*прикази*) није могао да реши због фактичке компликованости или због постојања правне празнине.⁴⁶ Да је овакво тумачење израза „велико дело“ оправдано, показује, између осталог, одговор московског законодавца на једно од законодавних питања које је постављено 23. јула 1641. године, а у коме стоји: „А за нынешними за росправными и впред за всякими за земскими за

⁴⁰ З. Чворовић, *Начело законитости у праву Московске Русије XVI и XVII веку*, 205-206.

⁴¹ Л. Тихомиров, *op. cit.*, 72-73.

⁴² *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, 174; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, 511.

⁴³ Н. А. Скабаланович, *op. cit.*, 303, 498.

⁴⁴ М. А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Ленинград, 1926, 364.

⁴⁵ *Ibid.*, 365.

⁴⁶ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, 137; *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, 114.

большими за спорными делами, в которых спорных делах в приказах бояре и судьи указ не учинят, указал государ тех спорных дел слушети бояром... А которых самых больших дел бояре не вершат, и о тех делех указал государь докладывати себя государя.⁴⁷

Управо је овај одговор законодавца касније послужио као основа за састављање члана 2 X главе Саборног уложенија од 1649. године. Тим прописом прве руске кодификације било је предвиђено да се судски предмет о коме није могла да одлучи надлежна судско-административна управа, било из разлога фактичке заплетености случаја или због постојања правне празнине, преносио у форми потпуне релације владару и Бојарској думи (*А спорные дела, которых в приказах зачем будет неможно, вносить ис приказов в доклад к государю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси, и к его государевым бояром*).⁴⁸

Као што се у Душановом законнику налазе, с једне стране, одредбе које омогућавају владару да путем супликације (чл. 72) и релације (чл. 181) интервенише у редовни ток суђења, а с друге стране одредбе које забрањују парничарима да се, заобилазећи месно надлежног судију, непосредно обраћају судији на „двору царевом“, тако се и у Саборном уложенију налази, уз одредбу о релацији, и пропис којим се под претњом казне батинања или затвора забрањивало подношење тужбеног захтева непосредно цару (чл. 20. гл. X).⁴⁹ Ради се заправо о новој, обимнијој и правнотехнички разрађенијој, редакцији прописа последњег става члана 7 Судебника од 1550. године, којом се под претњом казне затвора забрањивало појединцима да неоснованим молбама „досађују цару“ (*А которой жалобник бьет челом не по делу и бояре ему откажут, и тот жалобник учнет бити челом, докучати государю, и того жалобника вкинути в тюрьму*).⁵⁰ Ову забрану треба довести у везу са „формирањем сталног и једнообразног судског система у целој држави, са којим се отпочело после доношења првог и друг Судебника, да би у Уложенију тај процес добио завршни облик.“ Следствено, у тим оквирима „цар је могао да иступа само у тачно одре^{ђеном} својству или врховног судије или последњег уочишта правичности и милости.“⁵¹ Појаву прописа којим се ограничавала судска власт руског цара, Л. Тихомиров је објашњавао потребама организационе специјализације и растерећења владара услед територијалног

⁴⁷ *Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков*, Подготовка текста Л. И. Ивиной, Ленинград, 1987, 183.

⁴⁸ *Ibid.*, 31, 183-184; К. Д. Кавелин, *Гражданское право. История русского судоустройства*, Государство и община, Москва, 2013, 269.

⁴⁹ *Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков*, 33.

⁵⁰ *Российское законодательство X-XX веков*, т. 2., 98; *Российское законодательство X-XX веков*, т. 3. Отв. ред. А. Г. Маньков, Москва, 1985, 291.

⁵¹ *Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков*, 188.

Зоран Чворовић, Релација у члану 181 Душановог законика и у средњовековним руским правним споменицима (стр. 37-50)

ширења руске државе и повећања и усложњавања послова које је на себе преузимала једна држава-империја у настајању. Неминовна последица таквог процеса била је бирократизација државне организације, а бирократија је увек тежила да у судским пословима спречи непосредно општење владара и народа, па и прописима као што је овај о забрани непосредног обраћања парничара владару.⁵²

Б. Литванско-руско право: без установе *relatio ad principem*

Као и у Судебнику од 1550. године, тако је и у Литванском статуту, најзначајнијем правном споменику Велике Кнежевине Литве који је био написан на руском језику,⁵³ државни закон проглашен за једини извор права. У првој одредби треће редакције Статута од 1588. године налаже се да се „свим становницима Велике Кнежевине Литве мора судити на основу овог једног писаног и од нас објављеног права“ (1, 1).⁵⁴ Прокламовање начела законитости је неминовно отворило питање начина попуњавања правних празнина приликом решавања конкретне управне или судске ствари. У литванско-руском праву у XVI веку овај проблем није решаван помоћу установе *relatio ad principem*, као што је то био случај у московском праву. Уместо владара, правне празнине је попуњавао сам судећи судија и то тако што је према првој редакцији Статута од 1529. године спор решавао на основу обичајног права (6, 25), док је према трећој редакцији Статута судија био овлашћен да реши случај „по савести,“ имајући у виду сличне случајеве и „примере из других хришћанских права (4, 54)“⁵⁵

Кључ за разумевање прописа литванско-руског права о попуњавању правних празнина налази се у одредби члана 1 четвртог одељка Литванског статута од 1588. године, према коме је за доживотног судију локалног земског суда могао бити изабран само припадник шљахте (племство). Наиме, велики кнез је бирао за судију једног од четири кандидата које у једном округу (*поветы*) предложи шљахта, између лица која су морала бити староседеоци Велике Кнежевине Литве и округа испред кога се кандидују, а одликују се „побожношћу“, „писменошћу“ и „познавањем права.“⁵⁶ Искључиво из редова шљахте биле су биране и судије других судова, као што је то било у случају локалног тзв. градског суда⁵⁷ или Главног трибунала Велике Кнежевине Литве,

⁵² Л. Тихомиров, *op. cit.*, 68-73.

⁵³ И. И. Лапто, *Литовский статут 1588 года, Том I*, Каунас, 1934, 137.

⁵⁴ З. Чворовић, *Начело законитости у праву Московске Русије XVI и XVII веку*, 209.

⁵⁵ *Ibid.*; *Статута Вялікага княства Літоўскага 1588*, Тэксты, Даведнік, Коментары, Мінск, 1989, 391.

⁵⁶ *Статута Вялікага княства Літоўскага 1588*, 374.

⁵⁷ Овај суд није судио становницима градова, већ припадницима шљахте, а назив потиче отуда што су ови судови заседали у замку – *в гроде*. Т. И. Довнар, Н. М. Юрашевич, *История государства и права Беларуси*, Минск, 2005, 122.

који је као централни апелациони суд основан 1581. године и био састављен од четрдесетчетворице судија-племића.⁵⁸

Сталешку привилегију према којој је једино племић могао да суди племићу, припадници шљахте су у Великој Кнежевини Литви изборили још повељом о привилегијама великог кнеза Александра I од 1492. године. Тим документом, који је својеврсна *Pacta Conventa* литванско-руског права, биле су положене правне основе за организацију свих грана власти, па и судске, на строгом поштовању принципа феудалне мешовите владе.⁵⁹ Следствено, непостојање установе *relatio ad principem* у Литванском статуту од 1588. године и судијско попуњавање правних празнина били су само логична последица уговорног формирања власти и сталешких привилегија племства, а не израз идеје о врховној власти која је ограничена општим правом. Непостојање установе *relatio ad principem* био је само још доказ немоћи владара и свемоћи племства у Великој Кнежевини Литви, која је по свему репрезентативни пример сталешке монархије у завршној фази развитка овог типа државне организације.⁶⁰

IV ЗАВРШНИ ОСВРТ

Када се садржај првог става члана 181 Душановог законика осветли из упоредне перспективе делокруга рада царског суда у Византији и средњовековних руских прописа који уређују поступак решавања судских предмета у случају њихове фактичке заплетености или постојања правне празнине, онда јасно произилази да се у наведеном пропису Душановог законика не ради о апелацији, како су мислили Н. Радојчић и Ђ. Бубало, већ о праву владара да одлучује у судским стварима по основу потпуне релације (*relatio ad principem*), како су то тврдили Т. Тарановски и А. Соловјев.

У Душановој држави, као и у Византији и у Московској Русији (XV-XVII век), владар је задржао за себе право да одлучује у случајевима релација, јер је пре свега као законодавац био принуђен да решава оне судске предмете који због бројних недостатака средњовековног законодавства нису могли бити решени од стране редовних судија. Притом са основаношћу се може претпоставити да је потреба за владаревом интервенцијом по основу релације у судској пракси српске и московске државе била већа него у Византији, што због бројних правних празнина, а што због слабог правничког образовања судија.

Упоредна анализа прописа Душановог законика о релацији и супликацији и одговарајућих прописа из правних споменика Московске Русије показује и на примеру ових установа велику блискост та два правна система, чак и на нивоу

⁵⁸ Т. И. Довнар, Н. М. Юрашевич, *op. cit.*, 120-123; И. И. Лаппо, *op. cit.*, 116.

⁵⁹ Т. И. Довнар, Н. М. Юрашевич, *op. cit.*, 93.

⁶⁰ И. И. Лаппо, *op. cit.*, 122.

Зоран Чворовић, Релација у члану 181 Душановог законика и у средњовековним руским правним споменицима (стр. 37-50)

истоветног израза - *великие дела* - за компликоване судске предмете који су се у форми релације преносили са редовног на владарев суд. За разлику од Душановог законика, у московским законским споменицима, почев од Судебника цара Ивана IV Васиљевича, у случајевима релације није решавао сам цар, већ је он то чинио заједно са Бојарском думом. Ова чињеница се не може, међутим, узети као доказ сталешког карактера Московске државе, пре свега због начина на који се од XVI века попуњавао састав Бојарске думе. Укључивање Бојарске думе по основу релације у суђења пре се може објаснити потребом организационе специјализације и растерећења владара услед територијалног ширења руске државе, те повећања и усложњавања послова које је на себе преузимала једна држава-империја у формирању. Да такве потребе, по свему судећи, нису постојале у српској држави XIV века и московској држави XV века показују члан 181 Душановог законика и члан 2 Судебника великог кнеза Ивана III, који суђења у случајевима релације искључиво препуштају владару.

Душанова и Московска држава примиле су од Византије својеврсни напет и на први поглед противречни однос који се изражавао у истовременом постојању прописа који јемче законитост судског поступка и забрањују непосредно обраћање владаревом суди и прописа који су омогућавали да поједини судски предмети по основу права умољавања (супликације) и релације пређу са редовног на владарев суд. Ова привидна контрадикторност дошла је као логична последица, с једне стране, доминантно јавно-правног карактера српске државе XIV века и московске државе XVI и XVII века, а с друге стране, државно-правног монизма на коме је била устројена организација власти свих држава византијског цивилизацијског круга. У таквим државама, како је упозоравао још Н. Радојчић, сви државни органи, па и владар, били су подређени закону, па се отуда у њиховим правима налазе прописи о забрани непосредног обраћања владаревом суду и о независности судија и законитости судског поступка. У строго хијерархијски уређеном поретку у коме је закон био извор владалачке власти, какав је постојао у Византији, а са чијим се преузимањем покушало у Душановој држави и у Московској Русији, владар као једини законодавац и врховни извор правде и милости задржава за себе право да одлучује у случајевима супликација и релација. То што се и у Душановој држави и у Московској Русији право умољавања (супликација) гарантовало свим поданицима, само потврђује тезу, пре свега Н. Радојчића, да Србија у XIV веку није имала онакве привилеговане сталеже какви су постојали у германско-романским феудалним државама.

Другачија је била ситуација у сталешким монархијама, каква је Велика Кнежевина Литва, чије право по језику припада руској правној баштини. У Литви је организација свих грана власти, па и судске, била изведена на уговорним и дуалистичким основама феудалне мешовите владе и уз строго поштовање сталешких привилегија шљахте (племство), које су биле ујемчене владарским повељама о привилегијама из XV и XVI века. Таквом типу

организације власти није одговарала установа *relatio ad principem*, па је зато према Литванском статуту судија, а не владар, био овлашћен да реши предмет у случају постојања правних празнина. Пошто су судови искључиво били састављени од припадника шљахте, овакав начин попуњавања правних празнина био је само још један доказ политичке снаге племства, с једне стране, и политичке слабости владара у сталешкој монархији, с друге стране.

Zoran Čvorović, LL.D*

RELATIO IN THE ARTICLE 181 OF THE DUSHAN'S CODE AND IN MEDIEVAL RUSSIAN LEGAL SOURCE

Summary

In the paper, the author analyzes the regulation of Article 181 of the Dushan's Code on the exclusive right of the ruler to judge in those cases which, due to the factual complexity of a particular case or the existence loophole in the law, were transferred from regular courts to the ruler's court. In the first part of the paper, the author presents the views of some of the most important commentators on the Dushan's Code, which differ from one another depending on whether they qualify the institution referred to in Article 181 of the Code as a relation or an appeal. These theses, as well as the content of Article 181 of the Dushan's Code itself, the author illuminates from the perspective of the application of the institution of relation, as well as of related procedural institutions, in the first instance of supplication, in Byzantine law and the practice of the Byzantine ruler's court. Since the ruler appropriates a significant part of the judicial power through the relation, the regulation of Article 181 of the Dushan's Code is analyzed by comparison with other articles of the Code, which, on the one hand, broaden, and on the other, narrow the possibilities of the ruler's interference with the regular course of court proceedings. The role that the ruler played in the judiciary under the Dushan's Code can only be objectively judged when the provisions of the Dushan's Code of relation and supplication are compared with similar regulations in other Slavic laws. Therefore, the paper compares the relevant regulations of the Dushan's Code with those of the relation and supplication of Moscow and Lithuanian-Russian law.

Key words: *relation, supplication, Dushan's code, Russian law, Byzantine law.*

* Associate Professor, Faculty of Law, University of Kragujevac.